

УДК 351

О. П. Борисенко, доктор наук з державного управління, завідувач кафедри публічного управління та митного адміністрування Університету митної справи та фінансів

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ СУСПІЛЬСТВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Розглянуто критерії формування середнього класу в Україні, а саме рівень доходів громадян, здатність до накопичення заощаджень, кореляція між освітою та спроможністю отримання достатнього доходу, що дозволяє людині самоідентифікуватися із середнім класом. Акцентовано на проблемах трудової міграції, що спричинює відтік сильної та активної частини населення, здатної до розвитку і самореалізації.

Доведено необхідність забезпечення реальних соціально-економічних змін, що докорінно змінять політику управління державними, місцевими доходами, формування індивідуальних доходів населення, сприятимуть упровадженню механізмів стимулювання роботодавців до створення нових і збереження наявних робочих місць, дозволять розробити нові механізми взаємодії держави, бізнесу та населення на основі соціального партнерства.

Ключові слова: середній клас; критерії ідентифікації середнього класу; рівень доходу; державне управління.

In the article are discussed the criteria of the middle class in Ukraine, namely the level of income, the ability to accumulate savings, the correlation between education and the ability to obtain sufficient income that allows a person self-identification middle class. The attention is focused on the problems of labour migration, causing the outflow of strong and active population capable to development and self-realization.

The article noted the need to ensure real social and economic changes that will fundamentally change the policy on the management of state and local income formation of individual income, contribute to the introduction of mechanisms to encourage employers to create new and maintain existing jobs will develop new mechanisms of interaction between government, business and the population on the basis of social partnership.

Key words: middle class; middle class identification criteria; income; public administration.

Постановка проблеми. Проблема формування середнього класу суспільства гостро стоїть перед урядами багатьох країн, оскільки це та частина свідомого й працездатного населення, яка може бути рушійною силою розвитку національної економіки. Саме середній клас у розвинених країнах є основним внутрішнім інвестором, що підтримує працездатність підприємств, функціонування фінансово-кредитної сфери, забезпечує діяльність бюджетної сфери, підтримує своїми внесками соціально пасивне

© О. П. Борисенко, 2016

населення, виступає гарантом реалізації соціальних проектів і програм [1]. Сучасна економічна діяльність України проходить на тлі політичної боротьби й різновекторної спрямованості різних гілок державної влади. В умовах політичної нестабільності, перманентних виборів і змін урядів економіка стала заручницею тих чи інших політичних амбіцій, що не сприяє розвитку середнього класу суспільства, який є базовою, основною структурою, що сповідує демократичні цінності та виступає стабілізатором економіки [2, 23]. Протягом декількох років політика лібералізації змінюється політикою протекціонізму. Політики й уряди маніпулюють державними важелями регулювання на власний розсуд, що значно погіршує економічне становище, імідж України та гальмує її рух на шляху до міжнародних економічних і фінансових інституцій. Усе це негативно впливає на формування середнього класу суспільства, що надзвичайно чутливий до затяжних кризових явищ і зацікавлений у стабільній ситуації в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З питаннями ідентифікації та самоідентифікації середнього класу пов'язані, зокрема, напрацювання сучасних дослідників О. Балакіревої, О. Соскіна, С. Макеєва, П. Манжолі, В. Панютто, В. Сіденка, О. Чунаєва, Л. Шангіної та багатьох інших.

Різних аспектів тлумачення середнього класу як фактора соціально-економічного розвитку торкалися у своїх працях такі дослідники, як О. Александрова, А. Зануда, О. С. Кільницька, О. В. Коляда, О. Л. Фіазова. Роль середнього класу в соціально-політичних процесах в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні була предметом дослідження В. Д. Водніка, В. О. Товарніченка, В. С. Дорошенка, М. О. Хмелевського, Н. О. Мороз, а також інших фахівців у цій сфері. Характер зв'язків між середнім класом та економічним розвитком країни, забезпечення соціальної безпеки були в колі наукових інтересів О. Л. Андронік, Я. В. Сала. Стан середнього класу в українському суспільстві, фактори, що перешкоджають становленню середнього класу, вивчали О. В. Дроздов, І. А. Мейжис та ін.

Аналіз цих джерел свідчить про те, що проблема формування середнього класу багатоаспектна та надзвичайно актуальна для України, тому потребує подальших розвідок і спеціального систематичного дослідження.

Мета статті – визначення підходів і напрямів формування середнього класу суспільства як фактора розвитку України.

Виклад основного матеріалу. Соціологія визначає середній клас як групу людей, що мають стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб [3]. До середнього класу, як правило, зараховують таких людей, які мають високий рівень освіти і кваліфікації, займають у суспільстві проміжне становище між доволі невеликою багатого частиною населення та істотною частиною людей з низькими доходами.

Особи, що належать до середнього класу в розвиненому західному світі, загалом мають комфортабельні умови життя; значну економічну безпеку; чималу робочу автономію та покладаються на свої знання для самозабезпечення. Як зазначають дослідники, у більшості країн з розвинутою економікою середній клас становить понад 60 % населення країни [4].

Хоча в Україні до середнього класу себе зараховують близько 50 % українців, проте експерти вважають, що за двома головними ознаками – рівнем життя та освітою – до середнього класу в Україні можна зарахувати близько 10 % населення. Якщо ж до-

дати до цього ще один визначальний чинник – політичні вподобання і політичну активність, то частка українського середнього класу становить не більше 5 % [5].

І хоча невеликий відсоток людей в Україні себе ідентифікує як середній клас, усе одно, за висловлюваннями фахівців, ці люди жодним чином не відповідають критеріям, установленим для представників середнього класу демократичних держав світу [6].

Як показали дослідження Центру Разумкова, важливі значення для аналізу рівня сформованості й масштабів середнього класу мають критерії, які застосовуються для його визначення. З економічного погляду визначальні рівень доходу, наявність і характер матеріальних активів, споживча поведінка громадян. Політологічним критерієм зазначається критерій самовизначення [2].

Рівень доходу дозволяє не лише забезпечувати прийнятний рівень життя сім'ї, але й робити заощадження; придбати у власність певне майно, отримати освіту, яка дозволяє мати постійну роботу чи власну справу. Водночас зауважимо, що останні роки характеризуються стрімким падінням рівня життя населення України. Як зазначається в аналітичній доповіді до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році”, тільки за 2015 р. рівень бідності за критерієм розрахункового прожиткового мінімуму зріс удвічі, сягнувши 59,3 % [7]. Це стало наслідком не тільки війни на сході країни, а передусім системної економічної кризи та пов'язаних з нею інфляції й значних проблем на ринку праці. Стрімка інфляція, підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги, зростання безробіття спричинили падіння реальних доходів населення, за даними Державної служби статистики України, на 22,2 % упродовж 2015 р.

Чисельність населення з 2010 до 2015 рр. із доходами громадян у місяць, вищими прожиткового мінімуму, але до рівня 3720 грн становила 90–95 % населення. Лише 12,5 % працівників отримували 2016 р. заробітну плату більше ніж 10 тис. грн, а 43,6 % домогосподарств змушені звертатися по житлові субсидії [8].

Різде падіння життєвого рівня породжує численні соціальні обурення, підвищення рівня міжнародної трудової міграції, соціальну деградацію і, як наслідок, зниження рівня довіри до дій влади та зростання рівня злочинності. Все це неминуче призводить до прискореної втрати працездатного населення, професійних кадрів, основу яких утворює середній клас.

Важливою ознакою західного суспільства є взаємозв'язок між освітою і роботою, що дає достатній дохід для отримання певного статусу, який дозволяє людині самоідентифікуватися із середнім класом. В Україні рівень освіти досить слабо корелює з рівнем доходу. Лише 72 % громадян з повною вищою, 49,3 % – з вищою, 63,3 % – з професійно-технічною освітою мають роботу [9]. Але саме громадяни з освітою мають відповідну правову і політичну культуру, активну громадянську позицію, готовність до захисту своїх прав і свобод, беруть участь у суспільному житті країни.

Економічним критерієм середнього класу є рівень заощаджень, які громадяни можуть здійснити для забезпечення певної стабільності. За даними Державної служби статистики України, лише 6,2 % домогосподарств отримували 2015 р. дохід, що дозволив їм це зробити, що на 1,8 % менше, ніж 2014 р. За даними тієї ж служби, 45,7 % домогосподарств забезпечували задоволення лише поточних потреб, а 48,1 % відмовляли собі у найнеобхіднішому, навіть у харчуванні (4,9 %) [8].

Наслідком зниження рівня доходів, а відтак, і життєвого рівня в цілому є трудова міграція. Справа не лише в тому, що “українські мізки” та частина сильної й активної

групи населення переміщується до інших країн, але й у тому, що, пропрацювавши 5–10 років і соціально адаптувавшись там, вони не повернуться в Україну. Їхнє місце займуть вихідці з Росії, Молдови, Китаю, В'єтнаму, Індії, Пакистану та інших менш розвинених країн, які переважно влаштовуються у сфері торгівлі, послуг тощо. Водночас українці, що виїжджають за кордон, залишають робочі місця у промисловості, будівництві, сільському господарстві. Про тривалість і масштаби проблеми якості життя середнього класу українців свідчать такі данні. За результатами дослідження, проведеного експертами європейської комісії “Caritas International” за 2011 р., близько 4,5 млн трудових мігрантів з України перебувають за кордоном, з яких 1,7 млн – у країнах ЄС. За іншими оцінками, ця цифра коливається від 2 до 7 млн мігрантів [10, 12].

Основними причинами міграції українців за кордон є внутрішні проблеми [11]: спад виробництва та брак робочих місць, значна різниця в оплаті праці на батьківщині й за кордоном, загострення економічних суперечок, дискомфорт від загальної нестабільності в Україні, поширена корупція, відсутність можливостей для розвитку і самореалізації, незахищеність від зловживань з боку владних структур.

Велика кількість українців-мігрантів працює в Росії (від 100 тис. осіб до 1 млн) [6]. За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (2004 р.), у Польщі кожного року працює майже 300 тис. осіб, у Чехії – 200 тис., у Португалії – 150 тис., в Іспанії та Італії – по 100 тис., у Греції – 50 тис., менше – у Туреччині, Ізраїлі, країнах Північної Європи, Прибалтики, Близького Сходу. Статистичні дані підтверджують висновки експертів [6, 28; 12] щодо того факту, що найбільший відтік мігрантів відбувся саме зі слабших за економічним потенціалом регіонів України: Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Тернопільської, Луганської, Чернівецької та Львівської областей.

З одного боку, трудові мігранти самі розв'язують проблему працевлаштування, а з іншого – низька кваліфікація, з якою найчастіше прибувають іммігранти, переважно передбачає низький рівень культури, що потребує від держави підвищеної уваги до питань безпеки та адаптації іноземців. Ці люди індиферентні до політичних процесів і не переймаються проблемами соціально незахищених верств країни.

Усе це виражається в нових проблемах: незабезпеченість працездатними і кваліфікованими виробничими кадрами галузей української економіки (особливо науковців і фахівців), що призводить до уповільнення темпів науково-технічного прогресу; вкладання державою коштів у підготовку фахівців для потреб власної економіки, які в результаті створюють додану вартість за межами країни; зростання злочинності та соціальної напруженості у суспільстві через міжнаціональні конфлікти тощо.

Сучасні економічні реалії змушують думати про проблему не лише забезпечення трудовими ресурсами, але й наявності свідомого й активного середнього класу, який є основою майбутніх демократичних перетворень в Україні. Демографічна ситуація в Україні продовжує погіршуватися і характеризується від'ємним приростом населення. Місце трудових мігрантів з України можуть зайняти мігранти з країн з іншим менталітетом і укладом життя, байдужі до майбутнього нашої країни. Тому збереження трудових ресурсів в Україні має стати пріоритетним завданням уряду.

Формування середнього класу в Україні – досить складний і суперечливий процес. Він потребує й інституціональних змін в економіці країни. Протягом останніх років такі фактори, як політична нестабільність, слабкість влади, проблема дієздатності судової системи, правозастосування контрактних прав і прав власності говорять про

інституціональну кризу в країні й посилюють зневіру українських громадян у змінах на краще в рівні життя. Інституціональні зміни, що відбувались останніми роками, явно не були спрямовані на те, щоб українська економіка набула внутрішнього стимулу до саморозвитку, який починає діяти лише в умовах конкуренції. Натомість спостерігається прискорення процесу монополізації, хронічна незавершеність інституціональних реформ; система бюджетних обмежень; перерозподіл власності, який не відповідає інтересам українського суспільства; фактична незахищеність прав власності; неефективність і корумпованість сформованої системи державного управління.

Розв'язуючи окреслені проблеми, Україна взялася за розробку законопроектів, необхідних для реалізації програми економічних реформ: щодо стабілізації державного бюджету; реформи податкової системи; розвитку фінансового сектора; реформи міжбюджетних регіональних відносин; дерегуляції діяльності малого й середнього бізнесу; приватизації й управління державною власністю; розвитку науково-технічної та інноваційної сфери; міжнародної інтеграції та співпраці; реформ у стратегічних галузях економіки – вугільній галузі, нафтогазової промисловості, сільському господарстві, земельній реформі; реформі електроенергетики й підвищення енергетичної ефективності економіки, реформи житлово-комунального господарства; розвитку транспортної інфраструктури. Саме реалізація таких програм має збільшити середній клас в Україні.

Також декларується й проводиться новий етап докорінних інституційних реформ, одним із напрямів якого є децентралізація влади та проведення конструктивних змін через систематизацію й упорядкування процесу державного управління, створення сприятливих умов та підтримання балансу інтересів суб'єктів господарювання.

Прагнення України до повномасштабної участі в політичному та економічному житті Європи логічно обумовлене геополітичним розташуванням та історією нашої держави, передбачає формування європейських умов життя українців. Головним інструментом цього процесу є внутрішні перетворення. Їхній зміст визначають три вектори: політичний (розвиток демократичних інститутів для забезпечення верховенства права, свободи ЗМІ, дотримання прав людини тощо), економічний (створення конкурентоспроможної ринкової економіки) і правовий (адаптація українського законодавства до законодавства ЄС).

Тому з метою забезпечення реальних соціально-економічних змін необхідно докорінно змінити політику управління державними, місцевими доходами, формування індивідуальних доходів населення, створити дійові механізми із забезпечення достатньої кількості сучасних робочих місць з гідною оплатою праці, забезпечити ефективніше витрачання публічних фінансів у соціальній сфері, розробити нові механізми взаємодії держави, бізнесу та населення на основі соціального партнерства [7, 324].

Досягнення європейського рівня оплати праці неможливе без підвищення рівня продуктивності й доходів, що потребує кардинальної реструктуризації виробництва та зайнятості за видами економічної діяльності й інституціональними секторами економіки, налагодження конструктивного соціального діалогу. А відтак, необхідні механізми стимулювання роботодавців до створення нових і збереження наявних робочих місць (на основі реалізації інноваційного сценарію розвитку). Пріоритетами сучасної політики на ринку праці мають стати активізація поведінки населення на ринку праці та розширення можливостей вибору робочих місць із гідними умовами праці. Ефективність застосування такої політики має забезпечуватися прозорістю і встановленням взає-

мозв'язку між діями уряду з регулювання економіки й отриманими результатами, що безпосередньо пов'язані з розвитком галузей і сфер, підвищенням добробуту народу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Формування середнього класу в Україні – досить складний і суперечливий процес. Прагнення громадян жити за європейськими стандартами наштовхується на непереборні проблеми, головними з яких є низький рівень доходу, що обмежує можливість не тільки забезпечення гідного матеріального становища, але й задоволення першочергових потреб. Більшість середнього класу не може зробити заощадження для забезпечення стабільності життя й незалежності. Отримання професійної освіти слабо корелює з можливістю отримання доходу вище середнього рівня, який є значно нижчим за рівень доходу аналогічної групи середнього класу в європейських країнах, до спільноти яких Україна прагне інтегруватися. Незадоволеність рівнем власного життя, неможливість повноцінно реалізуватися мотивує громадян до протестних акцій або до міграції в інші країни. Реалії сьогодення змушують думати про проблему не лише забезпечення трудовими ресурсами, але й наявності свідомого й активного середнього класу, який є основою майбутніх демократичних перетворень в Україні.

Отже, пріоритетними завданнями державної політики щодо формування середнього класу в Україні мають стати: інституціональні зміни в економіці країни, спрямовані на розробку законопроектів, необхідних для реалізації програми економічних і соціальних реформ; проведення конструктивних змін через систематизацію й упорядкування процесу державного управління, створення сприятливих умов та підтримання балансу інтересів суб'єктів господарювання; формування умов для підвищення рівня продуктивності праці й доходів, що потребує кардинальної реструктуризації виробництва та зайнятості за видами економічної діяльності й інституціональними секторами економіки, налагодження конструктивного соціального діалогу.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні проблем становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні.

Список використаних джерел:

1. Чунаєв О. Формування середнього класу в Україні [Електронний ресурс] / О. Чунаєв // Політикантроп. – Режим доступу : <http://www.politikan.com.ua/2/7/0/2983.htm>
2. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації [Електронний ресурс]. – К. : Центр Разумкова ; Заповіт, 2014. – 64 с. – Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/1416488104_file.pdf
3. Середній клас [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%
4. Манжола П. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] : аналітична доповідь / Манжола П. ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/265>
5. Зануда А. Середній клас в Україні: нечисленний і не впливовий [Електронний ресурс] / А. Зануда // BBC Україна. – 2013. – 5 червня. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukraine_middle_class_az

6. Краузе О. Зовнішня трудова міграція населення України / О. Краузе // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2 (27). – С. 26–34.

7. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році [Електронний ресурс] : аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, О. М. Ляшенка. – К. : НІСД, 2016. – 688 с. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslanya_new-cc2e3.pdf

8. Розподіл домогосподарств за оцінкою своїх доходів у 2015 році [Електронний ресурс] // Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів : статистична інформація / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

9. Рівень зайнятості населення за освітою [Електронний ресурс] // Економічна активність населення у 2015 році : статистична інформація / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

10. Статистично-аналітичний огляд ринку праці у 2010 році [Електронний ресурс] // Ринок праці : статистична інформація / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

11. Трудова міграція в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Трудова_міграція_в_Україні

12. Сучасні тенденції економічного і соціального розвитку регіонів України // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005: Проблеми та пріоритети регіонального розвитку / за ред. О. С. Власюка. – К. : Знання України, 2005. – 608 с.